

УДК 94(477) "1614–1620"

Ігор Мельничук

**ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА П. САГАЙДАЧНОГО З ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ**

У статті проаналізовано діяльність П. Сагайдачного зі творення української військово-політичної еліти ("значного товариства") як очільника козацької автономної держави.

Ключові слова: гетьман П. Сагайдачний, професійна армія, козацька старшинська еліта, державна ідеологія, автономія.

Актуальність дослідження ґрунтується на тому, що саме у 20-ті рр. XVII ст. в Україні склалася переломна ситуація: козацтво на чолі зі старшинською елітою, усвідомивши свою значну силу та відповідальність за українську землю, почало пошук шляхів до політичної легітимізації як еліти національної та обґрунтування національно-автономістських устремлінь. Провідником ідей прогресивної частини старшинської еліти виступив гетьман П. Сагайдачний, який у декілька етапів провів реформу козацького війська, виокремивши у ньому так зване "значне товариство" як основу майбутньої професійної армії та політичної еліти автономної держави.

Справу П. Сагайдачного із досягнення автономії України у складі Речі Посполитої після його смерті було значною мірою знівельовано польськими правлячими колами, тому сучасні дослідники почасти справедливо піддають критиці деякі аспекти та загальний напрям дипломатичних та організаційних зусиль П. Сагайдачного.

Зазначимо, що окреслена проблематика була предметом доволі значної кількості фахових праць. Діяльність козацької старшини та П. Сагайдачного висвітлювали у своїх монографіях М. Грушевський [1], І. Крип'якевич [2], Д. Яворницький [3], О. Апанович [4], В. Смолій [5], М. Котляр [6], Н. Яковенко [7] та багато інших знаних дослідників, завдяки чому заслуги П. Сагайдачного перед козацтвом та Україною належним чином оцінені, гетьман посідає гідне місце у плеяді видатних політиків свого часу. Але його здобутки як дипломата-віртуоза, будівничого майбутньої еліти держави, яка згодом, за наслідками національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, очолила Гетьманщину, під пропонованим кутом зору не розглядалися.

Основу джерельної бази дослідження складають матеріали архівів та опублікованих документів досліджуваного періоду, сеймові постанови стосовно козаків від 1607 та 1609 р., Ольшаницької 1617 р. та Роставицької 1619 р. угод козаків з поляками та ін. [8].

Першим реформаційним кроком П. Сагайдачного було проведення своєрідної люстрації козацтва, яка очистила його від випадкових елементів. Перманентні війни Речі Посполитої виплескували на прикордоння усе нові хвилі з тисяч біженців, погорільців, втікачів від панської наруги, незаможних міщан та бідної шляхти, авантюристів і шукачів швидкого заробітку, які поспішали назвати себе козаками. Ці люди ставали в нагоді і козакам, і польському уряду під час війни, коли, зорганізовані за козацьким взірцем, вони склали значні сили ополчення при проведенні військових походів. Але у мирний час "нові козаки" збивалися у ватаги й чинили грабунки й розбій серед мирного населення. Звичайно, тіль від тих лих падала й на запорожців, та ми й не можемо впевнено сказати, що їх серед розбійників не було. Крім обурення Варшави, дії "прийшлих" підривали дисципліну у війську, повертаючи його до ідеї степової вольниці, чого гетьман, з огляду на нові завдання козацької армії та її роль у майбутньому України, допустити не міг. З одного боку, за традицією, Січ приймала усіх, але з іншого, необхідно було зберегти професійне ядро майбутнього українського національного війська. Тому в Ольшаницькій угоді з поляками 1617 р. П. Сагайдачний залишив такі слова: "Ремісникам, купцям, шинкарям, війтам, бурмистрам, кафаникам, бакалезям, різникам, кравцям і іншим неосілим людям, а також усім новоприбулим, що були міщанами і від двох років ухилилися від присуду урядів та прилучилися до нашого війська, – наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутне таких приймати не будемо" [7, с.183]. Цей наказ, з огляду на вимоги польських комісарів, було повторено й у Роставицькій угоді 1619 р. Обидві угоди містили пункти про скорочення реєстру та спалення козацького флоту – Польща потерпала від того, що кожна козацька акція проти Криму і Туреччини народжувала черговий татарський набіг на території Речі Посполитої.

Але гетьман П. Сагайдачний зупинити того, що було заплановано, не збирався – і на словах та першими діями, виконуючи польські вимоги, наступними кроками тільки нарощував козацьку потугу, достеменно знаючи: через деякий час Корона знову звернеться за допомогою запорожців, і неодмінно буде просити якнайбільше війська.

Основною тривоگوю польської еліти були не розбійницькі дії козаків, а зростаючий вплив козацтва та його військово-політичних лідерів у народі. Найбільш проникливі аналітики з числа

польської владної верхівки відразу зрозуміли, до чого може привести ця загроза. Князь Є. Збараський "вказував на явну чи потаємну прихильність до козаків трохи не всієї Київської землі та Білорусі, де їм і шляхта, й міщани "сприяють і бажають всякого успіху" [2, с.182]. Реакція сейму не забарилася: постанова 1609 р. під страхом смертної кари забороняла містам і міщанам переходити під козацьку юрисдикцію. У цій постанові чітко окреслена найбільш небезпечна для польської державної влади тенденція – підпорядкування козаків власній адміністрації та судочинству: "Всупереч ... конституції (сеймовій конституції "Про козаків запорозьких" 1607 р. – автор) і давнім звичаям, – зазначалося в документі, – козаки чинять великі безправ'я і свавілля, не лише не визнають влади старост і своїх панів, але й мають іншу форму своєї справедливості, чим вони утискують міста і міщанство, перешкоджають владі наших урядників і уряду українного" [9, с. 465]. Трохи пізніше – у 1614 р., статтями житомирської комісії польська влада намагалася обмежити легітимне козацтво Запоріжжям, а старшого реєстру мав призначати коронний гетьман. Встановлювалася річна платня Війську Запорозькому в розмірі 10 тис. злотих і 700 поставів сукна. Заборонялося приймати у козацтво збіглих селян та городян, а також існування на волостях козацької юрисдикції, "щоб козацькі сім'ї і ті козаки, які проживають у державних, духовних чи світських маєтностях, не претендували на свою власну юрисдикцію — ніколи не бували і скасовану багатьма сеймовими постановами, а будуть підпорядковуватися своїм панам і їхнім слугам, як владі, даній від Бога" [10, с. 145].

Королівські інструкції до сеймів 1615 та 1616 рр. показали, що польська влада розуміє майбутнє, яке творить для України П. Сагайдачний та його однодумці з числа старшини, "констатуючи "внутрішню небезпеку" в Україні, де "заводять собі удільну державу" козаки" [11, с. 182].

Другим кроком гетьмана була реформа козацького війська за зразком регулярних армій тогочасної Європи. Був введений полково-сотенний устрій, військо мало бути вписане у козацький реєстр, провадився постійний козацький вишкіл, встановлені регулярні гетьманські стройові огляди та жорстка дисципліна. Про те, що гетьман мав важку руку та суворий норов, згадують чи не усі сучасники та історики козацтва. "Дисципліну в козацьких полках Сагайдачний удержував дуже строго, неслухняних карав на горло" – пише І. Крип'якевич [2, с.183]. Гетьман прийняв рішення значно підвищити бойовий потенціал та мобільність кожного окремого воїна також за рахунок введення замість луку сучасної зброї – рушниці та обов'язкового відтепер для козака коня.

Згадані реформи впрямую скоротили чисельність запорізького козацького війська – у професійній армії П. Сагайдачного залишилось 10600 козаків, але гетьман ніколи не забував, що козацтва у степовій зоні залишається ще багато, при потребі цю силу завжди можна рекрутувати, що охоче робив при нагоді (наприклад, кинувшись визволяти козацького улюбленця королевича Володислава з Тушинського полону, він вів у Московщину 20 тис. козаків) [2, с.184]. Козацька маса, що залишилась поза реєстром П. Сагайдачного, так само охоче приставала до чергового походу гетьмана.

У найзначнішій звитязі П. Сагайдачного – Хотинській війні 1621 р. з ним було 40 тис. козаків. Це була кульмінація особистої кар'єри гетьмана та остання і найбільш яскрава перемога козацької зброї у складі Речі Посполитої. Розлючений дошкульними випадками козаків (морські походи на чорноморські порти і Стамбул, що тривали з ранньої весни – до пізньої осені) та діями Польщі у складі антитурецької коаліції, сам султан Осман III на чолі величезної 150 тисячної армії рушив в українські землі, щоб раз і назавжди зняти проблему козацької та польської загрози. Перед Річчю Посполитою реально постало питання життя або смерті: на молдавському фронті Польща тримала лише 35 тис. жовнірів. Лише прихід перед самим початком битви козацького війська вирівняв ситуацію. Головний удар турків прийшовся на козацькі полки, які практично не виходили з кровопролитного бою упродовж всієї війни – тобто більше п'яти тижнів. Врешті 8 жовтня між сторонами було підписано мир на довоєнних умовах.

Тріумф козацької армії був і особистим тріумфом гетьмана П. Сагайдачного – справдилися його сподівання на успіх проведених ним реформ, що наочно продемонструвала стійкість і чудовий вишкіл ядра війська, запорізьких реєстрових полків, які своїм прикладом мобілізували на подвиг всю армію. Гетьману воздавали шану і у Варшаві (як славному лицарю, захиснику "спільної Вітчизни"), і у інших європейських столицях – за те, що відвернув агресію мусульманського монстра; йому та козакам стали присвячувати панегірики та оди, з'явилася європейська мода на поклоніння "степовому лицарству", шаленою популярністю користувалися будь-які звістки очевидців про нові козацькі звитязи.

Нарешті, третім вагомим кроком гетьмана П. Сагайдачного, який вкладався у загальну стратегію із відновлення Україною державних ознак, стало несподіване для польської владної еліти єднання січового товариства з Православною церквою і освітнім братським рухом. Повернувшись з походу 1618 р. на Москву, П. Сагайдачний не пішов на Січ, а раптово попрямував з усім військом до

Києва, де його було "проголошено Гетьманом над Київською Україною та Гетьманом всього війська Запорозького" [7, с.146; 12], що само по собі було зухвалим вчинком. Але П. Сагайдачний почувався скоріш не зухвало, а впевнено. Тут він реалізує два надзвичайно важливих для майбутнього України рішення: записується "з усім двадцятитисячним Військом Запорозьким до Київського братства" [3, с. 20]. Український дослідник, військовий за фахом, Л. Коваленко дає цьому факту таку яскраву оцінку: "Прийнявши братство під свою козацьку опіку і захист, Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок – поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю" [12]. З цієї миті українська культурна та літературна спільнота, що переживала на той час ренесансний підйом, раз і назавжди стала на підтримку козацької справи, надаючи старшинській еліті могутню ідеологічну, пропагандистську та історико-філософську підтримку.

Вольовим рішенням він відновлює православну ієрархію, а Берестейську унію (1596 р.) ліквідує. П. Сагайдачний, вихованець Острога, як і брати Наливайки, був просякнутий його волелюбним патріотичним духом і сам рахувався давнім членом Львівського Ставропігійного братства [3, с. 147], тому він, як ніхто інший, розумів, що після смерті старого князя К. Острозького 1608 р. тримати знамено православ'я в Україні зі значних фігур, крім козацького гетьмана, нікому – більшість православних ієрархів перейшли до уніатів. Тому, не покладаючись більше на обіцянки польського короля якось згодом вирішити проблему православ'я, він вирішив скористатися проїздом через Україну з Москви Єрусалимського патріарха Феофана. Гетьман бере його під охорону козаків і звертається з проханням висвятити митрополита і єпископів. Патріарх Феофан довго вагався, розуміючи, що формально знаходиться на території польського короля, де до того ж активно діють єзуїти. Але П. Сагайдачному вдалося схилити патріарха Феофана на свій бік і здійснити свої наміри.

Крок цей був, безумовно, політичним, і задумувався гетьманом, як нам здається, давно – він чекав лише слушного моменту для його реалізації та наступної нагоди для закріплення угоди з польським королем. Незабаром склалася сприятлива ситуація – початок польсько-турецької війни 1620 р. Під Цецорою турки вцент розбили польське військо кращого полководця Польщі, коронного гетьмана С. Жолкевського, який загинув на полі бою. Перед початком Хотинської війни король змушений був вчергове звернутися до козаків по військову допомогу і запросив до Варшави П. Сагайдачного на особисту зустріч [3, с. 47]. Там король звернувся до гетьмана зі словами: "Я посилаю сина під Хотин і доручаю його тобі" [3, с. 48]. Під час затяжних переговорів П. Сагайдачний "виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата; він домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків: 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду; 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вільностей і прав козацтва; 4) надати населенню України свободу віросповідання" [4].

Православна ієрархія (митрополит, єпископи) висвячені патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гоніння від влади Речі Посполитої. Це був значний успіх: фактично визнавалася автономна козацька республіка в Україні на чолі з обраним гетьманом. Скасовано було попередні баніції, козакам повернуто Трахтемирів та право осідати у містах [1, с.186]. Після того гетьман виконав свою частину угоди – українські козаки взяли участь у Хотинській війні і фактично врятували Річ Посполиту від знищення.

Підсумовуючи реформаторську військову та державотворчу діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, можна зробити наступні висновки. Ним було створене регулярне професійне козацьке військо, устрій Січі разом з її землями було переведено на військовий полково-сотенний лад. Жорсткі обмеження вступу до козацької служби на користь старого ("значного") реєстрового козацтва надали йому контурів замкненої елітарної касти, що йшло врозріз з демократичними основами формування січового товариства. Згодом це дасться взнаки під час братовбивчих зіткнень повсталого Запоріжжя з полками фінансованого Польщею козацького реєстру, що залишалися вірними присязі королю.

Разом з тим, в умовах, за яких П. Сагайдачний починав реалізацію задуму зі створення національної армії, діяти інакше було, на нашу думку, неможливо: гетьман очистив козацтво від випадкових дестабілізуючих елементів; добився регулярної платні та допомоги у тиловому забезпеченні від польського уряду, частково за рахунок якої переозброїв та вишколив ядро майбутніх козацьких сил, що стали б, як він сподівався, основою армії нової української держави. Маневруючи завдяки непересічному дипломатичному хисту між волелюбними настроями частини старшини разом з козацькими масами та негативним відношенням до козацтва польської владної еліти, гетьман втримав мирні відносини з Річчю Посполитою, вигравши тим самим час для реформ, які, в свою чергу, прискорили перетворення козацтва на окремий елітний суспільний стан;

Вміло користуючись сприятливим політичним моментом, що склався перед Хотинською війною 1620 р., П. Сагайдачний добився від короля угоди, за якою фактично визнавалася автономна

козацька республіка в Україні на чолі з обраним гетьманом. Як показали подальші події, цей успіх виявився тимчасовим і був викликаний тактичним відступом польської владної еліти перед вимогами еліти козацької у скрутних військово-політичних умовах. Але сам факт того, що на найвищому державному рівні вперше велася мова про відновлення у такій формі української державності, був показовим для характеристики загальної внутрішньополітичної ситуації, що склалася в Україні.

Перед тим гетьман вольовим рішенням додав козацькій автономії важливих політичних ознак, відновивши Київську митрополію та ставши патроном Православної церкви та братського руху, що значно розширило духовну та соціальну базу державотворчої ідеї, забезпечило їй підтримку інтелектуальної та православної релігійної еліти в Україні. Інтелектуали-патріоти та православні теоретики витворили власну історію козацтва та обґрунтували його ідеологію, зв'язавши воєдино національний спадок киеворуських часів та сучасну їм політичну діяльність гетьмансько-старшинської еліти. Митрополит Йов Борецький у “Протестації” обґрунтовував думку, що козаки – це “... плем'я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство. Це військо того коліна, яке за руського монарха Олега плавало на своїх човнах по морю і по землі, приладнавши колеса до човнів, і штурмувало Константинополь. Це ті ж самі, що за Володимира Великого, святого руського монарха, воювали Грецію, Македонію та Іллірію. Це ті, чії предки разом з Володимиром охрещувались і віру християнську приймали від Константинопольської церкви, і по сьогоднішній день у ній народжуються, хрестяться й живуть” [13, с. 142].

Гетьман у своїй діяльності з самого початку спирався на старі козацькі роди, “значне товариство”, створюючи цій елітній групі преференції при запису в реєстр та розподілі посад. На його думку, заможне й шановане козацтво мало стати ядром політичної та управлінської еліти козацької автономії. Це викликало справедливе обурення інших елітних груп (у самому Запоріжжі далеко не усі були згодні з політикою П. Сагайдачного, що проявилось у перші ж роки після його смерті у вигляді невизначеності зовнішньополітичних устремлінь старшини і частих, у зв'язку з цим, змінах козацьких лідерів). За життя гетьмана його жорсткий стиль управління та безумовний авторитет до пори нівелювали внутрішню напругу.

Таким чином, за гетьманування П. Сагайдачного та, значною мірою, завдяки його особистим зусиллям, в Україні була побудована організаційна модель майбутньої української автономної держави на основі національної ідеології, професійної армії і флоту, власної військово-політичної еліти, що стала у нагоді наступникам гетьмана під час козацько-польських воєн 20–40-х рр. XVII ст. і подій Хмельниччини та, у кінцевому підсумку, з часом прийнято як базові компоненти козацької Гетьманської держави.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Історія України-Руси. / М. Грушевський. – Том VII. – Розділ VI. – 628 с. 2. Крип'якевич І. Запорозьке військо / Історія українського війська // І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів: Світ, 1992. – 702 с. 3. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. / Д. І. Яворницький; [З російської переклав Іван Сварник]. – Львів: Світ, 1990 – 3 т. – 321 + 392 + 456 с. 4. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.: іл.; 5. Смолій В. Володарі гетьманської булави / В. Смолій. – К., 1994, 1995. – К.: Варта. – 560 с. 6. Котляр Н. Ф. Історія в жизнеописаниях / Н. Ф. Котляр, В. А. Смолій. – К., 1990. – 255 с. 7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 2005. – [Вид. 2, доп.]. – 585 с.; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с. 8. Густынская летопись. – ПСРЛ. – Т. 40. – СПб., 2003. – С. 153–169; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею / – СПб., 1850. – Т. 4: 1588–1688. – 619 с.; Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб, 1848. –Т. II: 1506–1544. – 657 с.; Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. III. – Т. 1. – Акты о казаках (1500–1648 гг.) / [Изд. В. Антонович]. – К., 1863. – 453 с.; Історичні раритети НБУ, ф. II, спр. 13402, арк. 312; ф. II, спр. 13402, арк. 326.; ф. II, спр. 13402, арк. 327; Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К.: Ін-т історії НАН України, 2008. – У 2-х ч. – Ч.1. – 502 с.; Грушевський М. Історія України-Руси. / М. Грушевський. – Том VII. – Розділ VI. – 108 с.; Костомаров Н. И. Борьба украинских казаков с Польшей в 1 п.17 в. до Богдана Хмельницкого / Н. И. Костомаров // Отечественные записки, 1856. – № 9. – С. 193 – 254.; Леп'явко С. А. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / С. А. Леп'явко / [Редкол: Смолій (відп. ред.) та інші]. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. – Т.1. – 800 с.; Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI-XVII ст. / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 1991.; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К.: Видавничий дім “ACADEMIA”, 2000. – 300 с.; Augustyniak U. Historia Polski. 1572–1795. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 442 с.; Chodyncki K. Kosciol prawoslawny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370–1632. – Warszawa, 1934. – 387 с. 9. Volumina legum. – Т. 2. – S. 465. 10. Жерела до історії України-Руси / [Текст]. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 145. 11. Аркас М. Історія України-

---

Русі / [Передне слово П. М. Гвоздецького]. – 3-тє факс. вид. / М. Аркас. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с. 12. Коваленко Л. Т. Петро Конашевич Сагайдачний (до 380-річчя від дня смерті) / Л. Т. Коваленко // Воєнна історія. – № 2. – 2002. – С. 103–110. 13. Жукович П. Н. Протестация митр. Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. / П. Н. Жукович // Статьи по славяноведению. – СПб., 1910. – Вып. 3. – С. 142. 14. Гуржій О. Особливості військово-морського мистецтва українських козаків у першій половині XVII ст. / О. Гуржій, В. Корнієнко // Воєнна історія. – № 2. – 2002. – С. 22–27.

Игорь Мельничук

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕТЬМАНА П. САГАЙДАЧНОГО ПО ФОРМИРОВАНИЮ
УКРАИНСКОЙ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ**

В статье проанализирована деятельность П. Сагайдачного по созданию украинской военно-политической элиты ("значительного товарищества") как руководящей силы казацкого автономного государства.

Ключевые слова: профессиональная армия, казацкая старшин элита, государственная идеология, автономия.

Igor Melnichuk

**HETMAN SAGAYDACHNY ACTIVITIES RELATED TO UKRAINIAN MILITARY AND
POLITICAL ELITE**

In the article activity of P. Sagaydachno is analysed on creation of the Ukrainian military-political elite ("considerable association") as leading force of the cossack autonomous state.

Key words: professional army, cossack petty officers elite, state ideology, autonomy.